

Teodora Konach

STRATEGIE OCHRONY I IDENTYFIKACJI NIEMATERIALNEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO – DZIAŁANIA W RAMACH NARODOWYCH POLITYK KULTURALNYCH A ZAANGAŻOWANIE LOKALNYCH SPOŁECZNOŚCI

Abstract

STRATEGIES OF PROTECTION AND IDENTIFICATION OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE: ACTIONS TAKEN WITHIN NATIONAL CULTURAL POLICIES AND THE INVOLVEMENT OF LOCAL COMMUNITIES

The UNESCO Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage of 2003 has established a new, holistic approach to cultural heritage and a new set of administrative and legal instruments and strategies of identifying, preserving, managing and promoting intangible cultural heritage. The policy of intangible culture entails the conceptualisation of the elements of intangible heritage in the national cultural policy framework. Administration strategies and methods are often confronted with scientific contextualisation and various policies of representation and identification. Thus, while articulating the idea of the growing importance of intangible cultural heritage, national authorities increasingly construct national inventories through processes of worldwide networking and positioning through symbolic meanings such as “national issues” and “national culture”. The paper presents a brief review of administrative and legal measures and policies concerning the intangible cultural heritage of selected countries with a special emphasis on the community-based approach in the identification and safeguarding processes.

SŁOWA KLUCZE: niematerialne dziedzictwo kulturowe, UNESCO, narodowe inwentarze niematerialnego dziedzictwa kulturowego, narodowe listy niematerialnego dziedzictwa kulturowego, społeczności lokalne

KEY WORDS: intangible cultural heritage, UNESCO, national inventories of intangible cultural heritage, national intangible cultural heritage lists, local communities

Wstęp

Podstawowym dokumentem prawa międzynarodowego w zakresie ochrony kultury niematerialnej jest Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z dnia 17 października 2003 roku¹. Wprowadziła ona – na płaszczyźnie międzynarodowej – pojęcie „niematerialnego dziedzictwa kulturowego” (*Intangible Cultural Heritage*), które w myśl regulacji tego dokumentu oznacza „praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności [...], które wspólnoty, grupy i w niektórych przypadkach jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego”². Za przejawy niematerialnego dziedzictwa kulturowego mogą być uznane wszystkie elementy oraz formy kultury duchowej i społecznej, które świadczą o lokalnej lub narodowej tożsamości i są związane zarówno ze środowiskiem wiejskim, tradycyjnie uznawanym za „ludowe”, jak i z obszarami miejskimi oraz z historycznymi, naturalnymi i temporalnymi przejawami kulturowymi³. Ponadto elementy te muszą wykazywać się ciągłością na trzech płaszczyznach: w relacji z otoczeniem, oddziaływaniem przyrody oraz w płaszczyźnie kontynuacji historycznej⁴.

W myśl postanowień Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 roku świadectwa i elementy dziedzictwa niematerialnego są podstawowym czynnikiem rozwoju tożsamości kulturowej, promocji kreatywności lokalnej oraz zachowania zasady równości form kulturowych. Istnieje ścisła zależność pomiędzy dziedzictwem niematerialnym, materialnym i naturalnym, których oddziaływania wymagają równoczesnej i skutecznej ochrony, tworząc tym samym holistyczną kategorię dziedzictwa kulturowego, która zawarta została w postanowieniach dokumentów UNESCO⁵.

Ta nowa koncepcja dziedzictwa kulturowego, która zakłada ciągle przenikanie się i wzajemne oddziaływanie elementów materialnych, naturalnych i niematerialnych, zdaje się możliwie najpełniej odzwierciedlać istotę form kulturowych. Kultura materialna zawsze odwołuje się do określonego kontekstu kulturowego, do tradycji i spuścizny duchowej społeczności i narodów, zaś dziedzictwo niematerialne jest praktykowane przez utrwalone świadectwa kultury – na materialnych nośni-

¹ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r., Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018.

² Konwencja 2003, art. 2.1.

³ K. Kuutma, *Concepts and Contingencies in Heritage Politics* [w:] L. Arizpe, C. Amescua (red.) *Anthropological Perspectives on Intangible Cultural Heritage*, Springer Briefs in Environment, Security, Development and Peace: Cham–Heidelberg–New York–Dordrecht–London 2013, s. 1–17; Sł. Ratajski, wystąpienie podczas Forum Debaty Publicznej „Bogactwo kulturowe Polski – identyfikacja dziedzictwa niematerialnego”, Warszawa 2011.

⁴ Konwencja 2003, art. 2.1.

⁵ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji, Dz.U. 1976 nr 32 poz. 190; Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 20 października 2005 r., Dz.U. 2007 nr 215 poz. 1585.

kach czy w określonych materialnych formach. Wszystkie przejawy kulturowe zachodzą natomiast w określonych realiach geograficznych, przyrodniczych i społecznych. Należy jednak podkreślić odmienność przejawów kultury niematerialnej wobec jej materialnych odnośników. Kultura niematerialna to z reguły formy o charakterze temporalnym, zmiennym i dynamicznym, dlatego też ich identyfikacja, ochrona oraz interpretacja zakłada stworzenie zupełnie odmiennego systemu narzędzi prawnych i administracyjnych. Ponadto ramy prawno-administracyjne oraz strategie zarządzania powinny uwzględnić kwestię najbardziej istotną w kontekście kultury duchowej i zasobów intelektualnych: komercjalizację wiedzy i kultury tradycyjnej jako działań zagrażających ciągłości oraz transmisji kultury niematerialnej społeczności i narodów.

Państwa sygnatariusze, zgodnie z postanowieniami Konwencji z 2003 roku, zobowiązane są do prowadzenia na szczeblu krajowym procesów identyfikacji i zapewnienia ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego na swoim terytorium⁶. Konwencja ustanawia przede wszystkim konieczność szerokiego dostępu lokalnych wspólnot lub grup⁷ do procesu tworzenia opisu, oceny i prezentacji danych obiektów kultury niematerialnej, uznawanych przez ich przedstawicieli za elementy własnego dziedzictwa. Właściwa ochrona, zarządzanie oraz interpretacja kultury niematerialnej zależna jest zatem od współdziałania licznych podmiotów, instytucji i interesariuszy, a także zakłada współpracę na kilku szczeblach: lokalnym, regionalnym i narodowym, a w niektórych przypadkach – również międzynarodowym. Konwencję UNESCO z roku 2003 należy również rozpatrywać jako ważny krok w procesach demokratyzacji zarządzania dziedzictwem kulturowym. Wprowadzenie wymogu współpracy ze społecznościami lokalnymi w ramach procedur identyfikacji i ochrony oraz tworzenia wpisów na krajowe listy kultury niematerialnej jest wyrazem chęci zarządzania zasobami dziedzictwa przez dialog i porozumienie z samymi zainteresowanymi wspólnotami, które często uznają się za dziedziców danych przejawów kultury duchowej czy zasobów intelektualnych.

Przepisy prawa międzynarodowego w odniesieniu do dziedzictwa niematerialnego, wypracowane w wyniku kompromisu, zostawiają dużą dowolność przy określaniu modeli ochrony oraz identyfikacji niematerialnego dziedzictwa kulturowego na szczeblu krajowym. Sytuacja ta skutkuje odmiennym ukształtowaniem narodowych systemów prawno-administracyjnych, często dyskryminujących pewne formy dziedzictwa niematerialnego, związane z mniejszościami etnicznymi lub narodowymi. Ponadto w krajowych reżimach prawnych normy ochrony są wielce zróżnicowane – od włączenia ochrony dziedzictwa niematerialnego do przepisów ustaw zasadniczych, po inicjatywy polityczne, mające na celu głównie przyciągnięcie i uzyskanie materialnej pomocy zagranicznej.

⁶ Konwencja 2003, art. 11 lit. a.

⁷ Konwencja 2003, art. 15.

Instrumenty ochrony kultury niematerialnej

W odniesieniu do instrumentów, które wprowadza Konwencja UNESCO z roku 2003, podstawowymi mechanizmami międzynarodowej ochrony oraz identyfikacji niematerialnej kultury są dwie listy: Lista reprezentatywna niematerialnego dziedzictwa kulturowego ludzkości oraz Lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego wymagającego pilnej ochrony. Porównanie obu list ujawnia dysproporcję między nimi: wpisów na Listę reprezentatywną jest obecnie 336, a na Listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego wymagającego pilnej ochrony – 43. Zjawisko to może być przejawem braku pełnego zrozumienia istoty Konwencji UNESCO z roku 2003 przez państwa sygnatariuszy. W odróżnieniu od Konwencji z 1972 roku i ustanowionej regulacjami tego dokumentu Listy światowego dziedzictwa oraz Listy światowego dziedzictwa w zagrożeniu wpisy na Listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego wymagającego pilnej ochrony nie są jednak przestrożą, czy wręcz negatywną oceną polityki kulturalnej państw niebędących w stanie zapewnić odpowiedniej ochrony dziedzictwu kulturowemu. W przypadku kultury niematerialnej wpis na Listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego wymagającego pilnej ochrony to jedynie próba zwrócenia uwagi na przejawy dziedzictwa niematerialnego zagrożone brakiem ciągłości czy zniknięciem, co ma skłonić zarówno społeczności, jak i przedstawiciele instytucji publicznych do podjęcia prób jego właściwej identyfikacji, ochrony i transmisji.

Kolejnym ważnym zjawiskiem dotyczącym istniejących wpisów na listy obejmujące dziedzictwo niematerialne jest rozmieszczenie geograficzne wpisów: znakomita większość pochodzi z regionu Azji i Pacyfiku. Zachodzi zatem zjawisko odwrotne w stosunku do Listy światowego dziedzictwa, która bardzo często była krytykowana jako „europocentryczna”⁸. Wprowadzenie analogicznych mechanizmów ochrony oraz identyfikacji w stosunku do dziedzictwa niematerialnego miało zapobiec dalszej hierarchizacji i próbom wartościowania dziedzictwa w odwołaniu do kryteriów opracowanych przez państwa europejskie. Obecnie jednak można rozważać inne zagrożenie – czy kategoryzacja i mechanizmy wpisów na listy dziedzictwa niematerialnego nie są z założenia ukierunkowane bardziej na elementy kultury niematerialnej państw pozaeuropejskich i w ten sposób, po raz kolejny, wykluczające dla przejawów kultury duchowej konkretnych krajów, tym razem – państw Europy.

Listy – jako mechanizmy wprowadzone przez Konwencję UNESCO z roku 2003 – zobowiązują państwa sygnatariuszy do podjęcia konkretnych kroków administracyjnych w odniesieniu do identyfikacji i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego na ich terytorium. Tu również pojawiają się ważne pytania o rolę państwa i narodowych polityk kulturalnych w stosunku do zasobów kultury niematerialnej. Kultura niematerialna – jako kluczowy element identyfikacji z konkretną społecznością i miejscem – bardzo ściśle jest związana z kwestiami tożsamości i przynależności kulturowej, a także społecznej. Dlatego warte zastanowienia jest to, w jakim stopniu polityka państwowa powinna mieć wpływ na procesy identyfikacji i ochro-

⁸ B. Kirshenblatt-Gimblet, *Intangible Heritage as Metacultural Production*, „Museum International” 2004, 221–222, vol. 56, nr 1–2, s. 57.

ny konkretnych przejawów dziedzictwa niematerialnego, zwłaszcza w odniesieniu do grup oraz społeczności, które nie zawsze cieszą się poparciem aktualnych władz.

Narodowy Program „Żywe Skarby Ludzkości” Republiki Bułgarii

Obecnie na Listę reprezentatywną niematerialnego dziedzictwa kulturowego ludzkości zostały wpisane następujące elementy bułgarskiej kultury niematerialnej: *Bistritsa Babi*, *Archaiczna polifonia, tańce i praktyki rytualne z regionu Shoplounk* – w 2008 roku, *Nestinarstvo*, *taniec na żarze*, *doroczny rytuał wiosenno-letni obchodzony 3 i 4 czerwca, w dniach Świętych Konstantyna i Heleny w miejscowości Bulgari* – w 2009 roku oraz *Tradycje związane z tkaniem kilimów w Chiprovtsi* – w 2014. W roku 2015 wpisano na nią także ludowy festiwal *Surova* w regionie miasta Pernik⁹.

Bułgarscy eksperci w zakresie niematerialnego dziedzictwa kulturowego bardzo aktywnie uczestniczyli w przygotowaniach poprzedzających ostateczne przyjęcie tekstu Konwencji UNESCO z 2003 roku i jej ratyfikację przez państwa sygnatariuszy. Przedstawiciele Bułgarii brali również udział w pracach nad przygotowaniem „Zaleceń dotyczących ochrony kultury tradycyjnej i ludowej” z roku 1989 (Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore/Recommandation sur la sauvegarde de la culture traditionnelle et populaire) oraz w spotkaniach grup eksperckich z Europy Centralnej i Wschodniej¹⁰. Na szczeblu narodowym już w latach 2001–2002 grupa ekspercka pod kierownictwem prof. Miły Santovej stworzyła Narodowy Inwentarz Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego Bułgarii, przy wsparciu finansowym UNESCO, Bułgarskiego Ministerstwa Kultury oraz przez działalność sieci *Chitalishta*. Narodowy Inwentarz miał stać się niezbędnym instrumentem prawno-administracyjnym, mającym na celu nie tylko identyfikację i zachowanie przejawów kultury niematerialnej kraju, lecz także jej ochronę w zakresie praw własności intelektualnej.

Bułgarscy eksperci dążyli do stworzenia możliwie syntetycznej metodologii, która odzwierciedlałaby zarówno wiedzę i badania teoretyczne, jak i obecny stan oraz formy dziedzictwa niematerialnego. Ponadto starano się ująć nie tylko współczesne formy przejawów kultury niematerialnej, ale również ich zachowane opisy z wcześniejszych lat, w tym – z ubiegłego wieku, aby wykazać maksymalnie przejrzyste rozwój i ewolucję każdej formy¹¹. W wyniku tych prac powstała koncepcja inwentaryzacji bułgarskiego dziedzictwa niematerialnego na podstawie ankiety socjologicznej przeprowadzonej w całym kraju. Bułgarski inwentarz kultury niematerialnej był opracowany przez komitet naukowy Bułgarskiej Akademii Nauk oraz

⁹ Zob. <http://www.unesco.org/culture/ich/en/lists?country=00035&multinational=3&display1=inscriptionID#tabs> [odczyt: 12.2015].

¹⁰ V. Mateeva, V. Zlatev, *Pogled kum administrativno-pravnata zashtita na kulturnoto nasledstvo*, „Balgarski Folkor” 2013, nr 1, s. 29–44.

¹¹ Por. M. Santova, *Zhivi choveshki sakrovishta – Bulgaria* [Living Human Treasures – Bulgaria], Sofia 2004.

Ministerstwa Kultury we współpracy z przedstawicielami UNESCO. Pierwszym krokiem było stworzenie koncepcji inwentarza z wykorzystaniem najlepszych doświadczeń międzynarodowych. Po konsultacjach w ramach konferencji i seminariów na szczeblu krajowym, karty dla ankietów i kwestionariusze zostały przesłane do sieci instytucji edukacyjno-kulturalnych, tzw. *Chitalishte*.

Należy podkreślić, że *Chitalishte* pełnią główną rolę w organizacji, zarządzaniu oraz promocji folkloru, tradycji i obrzędów w Bułgarii. Są to jednostki podległe Ministerstwu Kultury (ponad 3000 w całym kraju), które zapewniają właściwą transmisję kultury niematerialnej w konkretnych lokalnych społecznościach. Ukształtowane podczas bułgarskiego odrodzenia narodowego, począwszy od XIX wieku, odegrały ważną rolę w kształtowaniu poczucia tożsamości narodowej, kulturowej i religijnej. Zostały zaadaptowane do współczesnego systemu działalności edukacyjno-kulturalnej na szczeblu lokalnym.

Internetowa baza danych bułgarskiej kultury niematerialnej jest wynikiem realizacji projektu ЖИВИ ЧОВЕШКИ СЪКРОВИЩА – БЪЛГАРИЯ – UNESCO (*Living Human Treasures – UNESCO*), który trwał od marca 2001 do grudnia 2002 roku. Jego uczestnikami byli eksperci Ministerstwa Kultury oraz przedstawiciele Instytutu Folkloru Bułgarskiej Akademii Nauk. W ramach projektu powstała strona internetowa *Treasures of Bulgaria*. Bułgarski inwentarz dziedzictwa niematerialnego składa się z sześciu kategorii, które są zbliżone do podziału zawartego w artykule 2.2 Konwencji, jakkolwiek został on dostosowany do specyfiki bułgarskiej kultury niematerialnej. W aspekcie terytorialnym inwentarz stworzono na podstawie podziału administracyjnego kraju w celu łatwiejszej dystrybucji ankiet/kwestionariuszy oraz przez wzgląd na lokalizację sieci *Chitalishte*, odpowiedzialnych za wykonanie, nadzór i przesyłanie do organów centralnych ankiet/kwestionariuszy. Ankiety i kwestionariusze odpowiadały wprowadzonemu podziałowi na główne kategorie, jednak zawierały każdorazowo pytania dopasowane do danego regionu i społeczności lokalnych. Przykładowo, we wszystkich regionach święta i obrzędy zorganizowane są wokół centralnych osi, którymi są: święta i obrzędy rodzinne; święta religijne Kościoła prawosławnego; świętowanie tzw. *Sabori* (święta związane ze świątyniami prawosławnymi); święta konkretnych miast/wsi/miejscowości; święta tradycyjne dla grup etnicznych, subetnicznych i religijnych. Ponadto dla konkretnych regionów zostały dodane charakterystyczne subkategorie: subkategoria „tradycyjne święta mużłmańskie” dla regionu Blagoevgrad, subkategorie „tradycyjne święta katolickie”, „tradycyjne święta żydowskie”, „tradycyjne święta ormiańskie” dla regionu Varny.

Strona *Treasures of Bulgaria* przedstawia podział dziedzictwa niematerialnego na kategorie w skali kraju, tzn. podstawowy podział na rodzaje przejawów kultury niematerialnej:

- tradycyjne święta i obrzędy,
- tradycyjne pieśni i utwory instrumentalne,
- tradycyjne tańce i gry dziecięce,
- tradycyjna twórczość ustna,
- tradycyjne wyroby rzemieślnicze, prace domowe i gospodarcze,
- tradycyjna medycyna.

Każda z powyższych kategorii jest podzielona na subkategorie, przykładowo: tradycyjne pieśni i tańce są podzielone na utwory wokalne, wokально-instrumentalne oraz instrumentalne. Kolejny podział odpowiada podziałowi administracyjnemu kraju na 28 regionów. Ten typ wyszukiwania pozwala na odnalezienie kategorii dziedzictwa niematerialnego według podziału na regiony.

Prace nad inwentarzem stały się podstawą do wypracowania Narodowego Programu „Living Human Treasures”, który zainicjowano w roku 2008. Jest on elementem narodowej polityki kulturalnej koordynowanym przez Ministerstwo Kultury, Instytut Folkloru Bułgarskiej Akademii Nauk oraz Narodowy Komitet ds. UNESCO. Instytucje te wspólnie opracowały zasady i kryteria nominacji na listę „Żywe Skarby Ludzkości” na szczeblu narodowym. Zgodnie z wytycznymi proces nominacji jest przeprowadzany raz na dwa lata, nominacje są zgłaszane za pośrednictwem sieci *Chitalishta* przez jednostki lub społeczności. Każdy wniosek musi być opracowany przy udziale społeczności, której zgłaszany element dotyczy, lub jej przedstawicieli. Jeżeli dana społeczność lub jej przedstawiciele nie brali udziału przy przygotowaniu wniosku, należało uzyskać od nich uprzednią zgodę na zgłoszenie przejawu kultury niematerialnej (*free, prior, informed consent*). Każda instytucja (*Chitalishte*) może zgłosić jedną nominację w ramach danej edycji naboru wniosków do programu. Nominacje są następnie rozpatrywane przez panel ekspercki, w skład którego wchodzi m.in. przedstawiciele lokalnych placówek sektora kultury, społeczności lokalnych oraz innych regionalnych interesariuszy, a także niezależni eksperci z Instytutu Folkloru Bułgarskiej Akademii Nauk. Bardzo ważnym elementem w procesie oceny nominacji jest określenie roli, jaką dany przejaw kultury niematerialnej odgrywa we współczesnych praktykach kulturowych i obrzędach konkretnych społeczności. Wyselekcjonowane nominacje z 28 województw (*oblasti*) są następnie akceptowane przez Narodową Radę ds. Kultury Niematerialnej i ostatecznie zatwierdzane przez Ministra Kultury. Jednocześnie wszystkie zgłoszone nominacje, również te, które nie zostały przyjęte, są zachowywane w bazach danych Narodowego Centrum Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego. Osoby/społeczności, które zgłosiły pozytywnie rozpatrzoną nominację, otrzymują 2000 levów (około 1000 euro) na opracowanie planu ochrony danego przejawu kultury niematerialnej w ramach konkretnej społeczności (działania muszą być podejmowane na szczeblu lokalnym)¹².

Procesy digitalizacji przejawów kultury niematerialnej, jak i opracowanie modeli prawno-administracyjnych w systemie bułgarskim zakładają pracę przy bardzo dużym udziale społeczności lokalnych, przede wszystkim dzięki wykorzystaniu ogromnego potencjału sieci *Chitalishte*. Ukształtowane ponad dwa wieki temu, tradycyjnie są już miejscem spotkań i transmisji niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Dzięki temu w Bułgarii został rozwiązany największy problem, z którym borykają się inne państwa europejskie w zakresie kultury niematerialnej – w jaki sposób, nie zniekształcając istoty procesu transmisji kultury niematerialnej, stworzyć miejsca, które będą służyć jako punkty komunikacji ze społecznościami lokalnymi.

¹² E. Grancharova, *Natsionalen seminar „Zhivi choveshki sakrovishta – Bulgaria”* [National Seminar „Living Human Treasures – Bulgaria”], „Balgarski Folklor” 2008, nr 1, s.154–156.

Miejsca te, aby spełniły swoją funkcję, muszą być zaakceptowane przez społeczność oraz grupy mniejszości zamieszkujące konkretny obszar.

Wprowadzone niezwykle skuteczne rozwiązania administracyjno-prawne, jak i przyjęta metodologia tworzenia wpisów na krajową listę, jej dwuletni cykl, przejrzystość oraz demokratyczność przebiegu nominacji i ich ewaluacji, w ostatnim roku, niestety, zostały wystawione na próbę. Pomimo oczekiwań społeczności, twórców i naukowców, Ministerstwo Kultury Republiki Bułgarii w tym roku wciąż nie rozpoczęło naboru wniosków do narodowego inwentarza. Program „Living Human Treasures”, niezgodnie z przyjętym harmonogramem, nie został jeszcze rozpoczęty. Można mieć jedynie nadzieję, że w przyszłości nie będzie dochodzić do podobnych zaburzeń w kalendarzu programu, gdyż może to zniechęcić twórców i zmniejszyć zaangażowanie społeczności oraz naruszyć wzajemne zaufanie i współpracę nosicieli kultury duchowej z przedstawicielami nauki, administracji lokalnej i władzami centralnymi, a tym samym – osłabić dotychczasowe osiągnięcia programu i jego dalszy rozwój.

Krajowy Inwentarz niematerialnego dziedzictwa kulturowego Rumunii

Rumunia posiada następujące wpisy na Listę reprezentatywną niematerialnego dziedzictwa kulturowego ludzkości: *Tradycja Căluș* (2008), *Tradycyjne pieśni Doi-na* (2009), *Wyrób ceramiki w Horezu* (2012), *Zwyczaj chodzenia po kołędzie w wigilię Bożego Narodzenia* (2013 – wraz z Republiką Mołdawii). W roku 2015 wpisano na Listę ludowe tańce męskie¹³.

Po upadku reżimu komunistycznego, zarówno wysiłkami instytucji narodowych, jak i samych Rumunów, rozpoczęto proces przywracania odpowiedniego miejsca narodowej kulturze niematerialnej zarówno na szczeblu krajowym, jak i międzynarodowym. Dowodem sukcesu tych starań są między innymi istniejące wpisy niematerialnego dziedzictwa Rumunii na Liście reprezentatywnej UNESCO¹⁴. Wyrazem systematyczności podejmowanych działań na rzecz identyfikacji i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest wprowadzona oraz kontynuowana krajowa polityka inwentaryzacji elementów kultury niematerialnej. Podstawą przy tworzeniu narodowego inwentarza są kwestionariusze opracowane przez Narodową Komisję ds. Ochrony Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego. Są one dystrybuowane do największych partnerów Ministerstwa Kultury w działalności kulturalnej na terenie kraju: instytutów badawczych Rumuńskiej Akademii Nauk, uczelnianych wydziałów etnograficznych, wydziałów filologicznych i historycznych, akademii muzycznych, muzeów, centrów kultury, regionalnych dyrekcji ds. kultury.

¹³ <http://www.unesco.org/culture/ich/en/lists?display=default&text=&inscription=0&country=00182&multinational=3&type=0&domain=0&display1=inscriptionID#tabs> [odczyt: 02.12.2015].

¹⁴ Por. E. Kocój, *Pamięć i tożsamość. Zabytki kultury materialnej z Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO w Rumunii (krótka prezentacja tematu)*, „Zarządzanie w Kulturze”, 2014, vol. 15, z. 3, s. 303–319.

Na mocy rozporządzenia Ministra Kultury i Spraw Religijnych numer 2139 z dnia 24 marca 2006 roku utworzono Narodowe Centrum Ochrony i Promocji Kultury Tradycyjnej jako instytucję odpowiedzialną za wdrożenie Konwencji UNESCO z 2003 roku. W sensie organizacyjno-administracyjnym, w porównaniu z doświadczeniami innych państw Unii Europejskiej, był to właściwy krok, aby jedna, konkretna jednostka stała się wiodącą w pracach nad identyfikacją i ochroną kultury niematerialnej na szczeblu krajowym. Zgodnie z zakładaną strategią centrum miało stworzyć „aktywną” instytucjonalizację kultury niematerialnej, o „otwartym” charakterze, jej archiwa powinny mieć „dynamiczny charakter”, tak aby opisywać realne i żywe tradycje oraz ich wykonawców w perspektywie historycznej, geograficznej i społecznej¹⁵. W roku 2007 w Rumunii została utworzona Krajowa Komisja ds. Ochrony Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego, podległa Ministerstwu Kultury i Spraw Religijnych. Komisja Krajowa stanowi ciało naukowe bez osobowości prawnej i składa się z ekspertów reprezentujących rumuńskie instytucje kultury: Akademię Nauk, muzea i uczelnie oraz ośrodki badawcze. To komisja, jako wsparcie eksperckie, koordynuje pracę instytucji zaangażowanych w proces identyfikacji i ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego – zarówno na poziomie lokalnym, jak i krajowym: regionalnych ośrodków ds. kwestii kulturowych w każdym obszarze administracyjnym kraju oraz Narodowego Centrum Ochrony i Promocji Kultury Tradycyjnej¹⁶. Krajowa Komisja zaproponowała kategoryzację elementów kultury niematerialnej, które stanowią zasoby krajowego niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Miało to świadczyć o syntetycznym ujęciu zarówno wszystkich elementów rumuńskiej kultury tradycyjnej, jak i tradycyjnej kultury mniejszości w Rumunii. Narodowy inwentarz niematerialnego dziedzictwa kulturowego Rumunii jest okresowo aktualizowany i może być uznany za podstawę do podejmowania konkretnych działań w celu identyfikacji elementów, które odgrywają dominującą rolę w kulturze duchowej kraju.

Pierwszy tom Krajowego Inwentarza niematerialnego dziedzictwa kulturowego Rumunii, opublikowany w 2009 roku, ma następującą strukturę:

- Tradycyjne przekazy ustne,
- Tradycyjna muzyka,
- Tradycyjny taniec,
- Gry dziecięce i gry nastolatków,
- Święta, tradycje i rytuały,
- Medycyna tradycyjna,
- Tradycyjne rzemiosło,
- Tradycyjne jedzenie.

¹⁵ S. Ispas, *Revista Mezeelar, The Centre for Training, Continuous Education and Management in the Field of Culture, Bukareszt* [w:] D. Rusalić, *Making the Intangible Tangible. The New Interface of Cultural Heritage*, Belgrad 2009, vol. 63, s. 11.

¹⁶ Wdrożenie Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r. w Rumunii, ósme Zwyczajne Zgromadzenie Ekspertów Europy Południowo-Wschodniej Sieci niematerialnego dziedzictwa kulturowego, Limassol na Cyprze, w dniach 15–16 maja 2014.

Druga księga, część „Wiedza i praktyka dotyczące człowieka, natury i wszechświata”:

- Astronomia i meteorologia,
- Nauka o Ziemi (mitologia, geologia, mineralogia),
- Tradycyjna reprezentacja ludzkiego ciała,
- Etnobotanika,
- Etnozoologia.

W roku 2014 komisja rozpoczęła pracę na częścią B – drugim tomem inwentarza, dotyczącym miejsc i siedlisk jako elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Trzeci tom będzie poświęcony mniejszościom etnicznym zamieszkującym terytorium Rumunii. Warto zwrócić uwagę na zamysł poświęcenia odrębnego tomu kulturze duchowej mniejszości etnicznych i narodowych. Niektórzy autorzy oceniają ten zabieg negatywnie – jako próbę „odizolowania” tego dziedzictwa od uważanego za ogólnonarodowe, która może doprowadzić do błędnego rozpatrywania kultury mniejszości jako tworu samoistnego, niezwiązanego z konkretnym terytorium i relacjami z innymi społecznościami. Inne głosy zwracają uwagę na powszechnie zachodzący proces „przywracania” i poszukiwania przeszłości wielokulturowej¹⁷, którą w czasach reżimu komunistycznego podporządkowano rzekomo homogenicznemu konstruktowi kultury narodowej.

Przyjęte w Rumunii rozwiązania administracyjno-prawne są działaniami scentralizowanymi, które zakładają jednak duży wpływ samych nosicieli kultury niematerialnej na ostateczny kształt narodowego inwentarza. Udział zainteresowanych społeczności lokalnych w procesach identyfikacji i ochrony przejawów dziedzictwa niematerialnego, nierozzerwalnie przypisanych do konkretnych terenów i grup, jest konieczny nie tylko w świetle postanowień Konwencji z 2003 roku, lecz także dla właściwego zachowania i transmisji kultury duchowej. Warto jeszcze raz podkreślić próbę holistycznego usystematyzowania narodowego inwentarza, który ma zapewnić właściwą prezentację zidentyfikowanych przejawów dziedzictwa niematerialnego.

Kultura niematerialna Polski

Przejawy polskiej kultury niematerialnej nie uzyskały jeszcze wpisu na Listę reprezentatywną niematerialnego dziedzictwa kulturowego ludzkości.

Decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, przygotowanie planu wdrażania zaleceń Konwencji UNESCO z 2003 roku powierzono Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa. W roku 2011 Instytut rozpoczął pracę nad projektem Krajowego Programu Ochrony Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego. Podstawowym założeniem projektu jest współpraca czterech grup podmiotów: instytucji centralnych, jednostek samorządu terytorialnego, organizacji pozarządowych i przedstawi-

¹⁷ Por. D. Rusalić, dz. cyt.

cieli środowisk społecznych oraz reprezentantów jednostek naukowo-badawczych związanych z dziedzictwem niematerialnym¹⁸.

Jednym z zaproponowanych przez Instytut działań jest utworzenie Krajowej Listy Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego. Lista ma promować wpisane na nią elementy zgodnie z wytycznymi konwencji. Autorzy projektu podkreślali również jej wymiar prestiżowy. Zgodnie z propozycją Instytutu, Krajowa Lista Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego jest prowadzona przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, a NID jest odpowiedzialny za procedurę przyjmowania wniosków o umieszczenie na niej konkretnych elementów, ich ocenę formalną i okresową weryfikację zawartości listy. Wnioskodawcami mogą być grupy i społeczności lokalne bądź ich uprawnieni reprezentanci. Po przyjęciu i zweryfikowaniu przez NID wniosków, są one przekazywane do zaopiniowania przez Radę ds. Dziedzictwa Niematerialnego przy MKiDN i w przypadku uzyskania pozytywnej oceny Rady, minister kultury wpisuje dany element na listę. W roku 2014 wpis uzyskały: rusznikarstwo artystyczne i historyczne – wyroby według tradycyjnej szkoły cieszyńskiej, szopkarstwo krakowskie, pochodł Lajkonika, flisackie tradycje w Ulanowie oraz procesja Bożego Ciała w Łowiczu.

Drugim proponowanym przez NID działaniem, realizującym zalecenia konwencji, ma być uruchomienie priorytetu „Ochrona dziedzictwa niematerialnego” w ramach programu operacyjnego MKiDN, z którego środki mają być udostępnianie podmiotom realizującym projekty edukacyjne i dokumentacyjne, zapewniające transmisję międzypokoleniową kultury niematerialnej. NID będzie organizował również cykliczne kampanie społeczne, promujące polskie dziedzictwo niematerialne.

Pojawiła się także propozycja stworzenia tzw. pełnomocników regionalnych ds. kulturowego dziedzictwa niematerialnego, jednak może ona budzić obawy ze względu na tworzenie nowego stanowiska i możliwość upolitycznienia go. Innym pomysłem było nadanie odpowiednich kompetencji już funkcjonującym w województwach instytucjom kultury, którymi zarządzanie leży w gestii urzędów marszałkowskich. Takie rozwiązanie wydaje się słuszne ze względu na liczne działania, zwłaszcza dokumentacyjne i edukacyjne, które są zapisane w statutach tych instytucji.

W Polsce promocja kultury niematerialnej jest nastawiona zwłaszcza na wspieranie projektów eksperckich. Sytuacja ta powoli się zmienia w ostatnich latach – istotnym momentem było ustanowienie roku 2013 jako Kolbergowskiego i zaangażowanie w obchody licznych twórców, grup i wspólnot lokalnych. Jednakże w Polsce nie podjęto jeszcze konkretnych działań w kwestii stworzenia narodowego inwentarza zasobów dziedzictwa niematerialnego i nadal brak bazy internetowej prezentującej elementy kultury niematerialnej. Co więcej, niewiele dzieje się w zakresie współpracy ze społecznościami lokalnymi lub ich reprezentantami w dziedzinie identyfikacji oraz inwentaryzacji kultury niematerialnej. Istniejące wpisy na Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego mogą świadczyć o analogicznym stosunku instytucji centralnych do jej tworzenia, jak do Listy światowego dziedzictwa – wpis

¹⁸ Por. A. Brzezińska, *Reifikacja dziedzictwa kulturowego w świetle Konwencji UNESCO z 2003 roku*, „Nauka” 2013, nr 1, s. 109–128.

uzyskały w ubiegłym roku przejawy o określonej wartości kulturowej, jednak co do niektórych można mieć wątpliwości, czy są one rzeczywiście „żyjącą tradycją” grup i społeczności. Ustanowienie ram administracyjno-prawnych współpracy ze społecznościami lokalnymi może wpłynąć pozytywnie na procesy identyfikacji i ochrony kultury niematerialnej.

Zakończenie

Listy UNESCO niewątpliwie pomagają w budowaniu poczucia narodowej tożsamości kulturowej i są ważnym elementem w polityce kulturalnej państw – stron konwencji. Instytucjonalizacja i ochrona dziedzictwa kulturowego na szczeblu międzynarodowym mogą być interpretowane w odwołaniu do teorii niemieckiego filozofa Axela Honnetha (*recognition policy*), który stwierdza, że obecnie większość działań podmiotów – zarówno państwowych, jak i indywidualnych – nastawiona jest na zdobycie uznania i prestiżu¹⁹. Dlatego warto zwrócić uwagę na napięcia aksjologiczne związane z wyodrębnieniem dziedzictwa niematerialnego jako nowego pojęcia w dziedzinie studiów kulturowych.

Pierwszym obszarem takich napięć jest opozycja pomiędzy obszarem badań naukowych a działaniami administracji państwowej. Środowiska naukowe i badawcze poszukują przede wszystkim koncepcji ochrony przejawów kultury niematerialnej. Działania władz państwowych są nastawione na ochronę konkretnych przykładów dziedzictwa, do tej pory – wyłącznie materialnego, i wypracowanie oraz wdrażanie mechanizmów ochronnych. Działania państwa są uzależnione od uwarunkowań politycznych i z reguły zawężają się do terytorium danego kraju. Aktywność badawcza jest teoretycznie niezależna i wykracza poza ramy terytorialne.

Druga kwestia dotyczy nieuchronnej homogenizacji kategorii niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Włączenie pojęcia niematerialnego dziedzictwa kulturowego do międzynarodowej ochrony i dorobku prawnego UNESCO oznacza tak szerokie rozumienie tej kategorii, aby mogła obejmować bardzo różnorodne formy i przejawy kultury niematerialnej, niezależnie od ich korzeni i tradycji społecznych, historycznych, państwowych. Podstawowym pytaniem jest, czy dziedzictwo niematerialne może być ujęte na jednej ogólnej liście światowej? Czy biorąc pod uwagę istotę kultury niematerialnej, nie należy rozważyć możliwości stworzenia kilku równoważnych list niematerialnego dziedzictwa kulturowego?

Trzecim ważnym zagadnieniem jest napięcie nie tyle geograficzne (jak w poprzednim punkcie), ile raczej – czasowe. Ochrona dziedzictwa zakłada istnienie aspektu ponadczasowego, z kolei możliwość zinventaryzowania stwarza konieczność wprowadzenia kontekstu współczesnego dla prezentowanych obiektów i form

¹⁹ A. Honneth, *Walka o uznanie. Moralna gramatyka konfliktów społecznych*, tłum. J. Duraj, Kraków 2012. Por. T. Konach, *Manifestacja tożsamości w kulturze niematerialnej*, „Przegląd Humanistyczny” 2015, nr 5 (446), s. 107–118.

kultury niematerialnej. Inwentaryzacja, bazy danych i ich reprezentacje graficzne nie będą „wieczne”, nastąpi ich stopniowa degradacja lub dezaktualizacja. Czy właściwe jest tworzenie różnorodnych inwentarzy, które czas nieuchronnie pozbawi wartości?

Procesy kategoryzacji i hierarchizacji dziedzictwa (które w literaturze anglojęzycznej są wręcz określane jako *labeling of cultural heritage* – znakowanie dziedzictwa kulturowego) trwają nieprzerwanie od momentu ustanowienia Listy światowego dziedzictwa UNESCO. Niestety, można stwierdzić, że potwierdzeniem trwałości tej niepożądanego tendencji/tego niekorzystnego zjawiska jest tworzenie kolejnych list o zasięgu globalnym, a przynajmniej ponadpaństwowym, inwentaryzujących niematerialne dziedzictwo kulturowe. Odpowiedzialność za zapewnienie właściwych metod oraz mechanizmów identyfikacji i ochrony zasobów kultury niematerialnej powinny wziąć na siebie poszczególne państwa we współpracy ze społecznościami lokalnymi, ponieważ to one legitymują się odpowiednimi kompetencjami.

Bibliografia

- Agnew J., *Place and Politics: The Geographical Mediation of State and Society*, London 1987.
- Aikawa N., *An Historical Overview of the Preparation of the UNESCO International Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, „Museum International” 2004, vol. 56 (1–2), s. 137–149.
- Anderson B., *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 2006.
- Anderson J., C. Bowrey, *The cultural politics of the IP commons: whose agendas are being advanced?*, 2006, *Australian Intellectual Property Law Resources* 17, <http://www.austlii.edu.au/au/other/AIPLRes/2006/17.html> [odczyt: 20.06.2015].
- Akagawa N., Smith L., *Intangible Heritage*, London 2008.
- Bokova I., V. Ganeva-Raicheva, *The Cultural Diversity of Bulgaria*, Plovdiv 2012.
- Brown M.F., *Heritage as property* [w:] K. Verdery, C. Humphrey (red.), *Property in question: value transformation in the global economy*, Oxford 2004, s. 49–68.
- Brown M.F., *Heritage trouble: recent work on the protection of intangible cultural property*, „International Journal of Cultural Property” 2005, nr 12, s. 40–61.
- Brzezińska A., *Reifikacja dziedzictwa kulturowego w świetle Konwencji UNESCO z 2003 roku*, „Nauka”, nr 1, s. 109–128.
- Eriksen T.H., *Between Universalism and Relativism: A Critique of the UNESCO Concept of Culture* [w:] J. K. Cowan, H.-B. Dembour (red.), *Culture And Rights: Anthropological Perspective*, Cambridge 2001, s. 127–148.
- Grancarova E., *Natsionalen seminar „Zhivi choveshki sakrovishta – Bulgaria”* [National Seminar „Living Human Treasures – Bulgaria”], „Balgarski Folklor” 2008, nr 1, s. 154–156.
- Hafstein V. Tr., Bendix R., *Culture and Property. An Introduction*, „Ethnologia Europaea” 2009, nr 39(2), s. 5.
- Hilty R.M., *Rationales for the Legal Protection of Intangible Goods and Cultural Heritage*, „International Review of Intellectual Property and Competition Law” 2009, nr 40, s. 883–911.
- Honneth A., *Walka o uznanie. Moralna gramatyka konfliktów społecznych*, tłum. J. Duraj, Kraków 2012.
- Ispas S., *Revista Mezeelar, The Centre for Training, Continuous Education and Management in the Field of Culture, Bukareszt* [w:] D. Rusalić (red.), *Making the Intangible Tangible. The New Interface of Cultural Heritage*, Belgrad 2009, vol. 63, s. 11.

- Kirshenblatt-Gimblet B., *Intangible Heritage as Metacultural Production*, „Museum International” 2004, 221–222, vol. 56, nr 1–2, s. 52–65.
- Kocój E., *Pamięć i tożsamość. Zabytki kultury materialnej z Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO w Rumunii (krótka prezentacja tematu)*, „Zarządzanie w Kulturze” 2014, vol. 15, z. 3, s. 303–319.
- Konach T., *Manifestacja tożsamości w kulturze niematerialnej*, „Przegląd Humanistyczny” 2015, nr 5 (446), s. 107–118.
- Koźmińska J., *Dziedzictwo niematerialne na platformie cyfrowej Polskiego Instytutu Antropologii* [w:] J. Adamowski, K. Smyk (red.), *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona. Intangible Cultural Heritage: Origins – Values – Protection*, Lublin–Warszawa, s. 289–299.
- Kreps Ch., *Liberation Culture: Cross-Cultural Perspectives n Museums, Curation and Heritage Preservation*, London 2003.
- Kurin R., *Safeguarding Intangible Cultural Heritage in the 2003 UNESCO Convention: a Critical Appraisal*, „Museum International” 2004, nr 56(1–2), s. 66–77.
- Kuutma K., 2013. *Concepts and Contingencies in Heritage Politics* [w:] L. Arizpe, C. Amescua (red.), *Anthropological Perspectives on Intangible Cultural Heritage (1–17)*, Springer Briefs in Environment, Security, Development and Peace: Cham–Heidelberg–New York–Dordrecht–London 2013.
- Lewinski S., *International Copyright Law and Policy*, Oxford 2008.
- Mateeva V., Zlatev V., *Pogled kum administrativno-pravnata zashtita na kulturnoto nasledstvo*, „Balgarski Folklor” 2013, nr 1, s. 29–44.
- Nas J.M., *Masterpieces of Oral and Intangible Culture: Reflections on the UNESCO World Heritage List*, „Current Anthropology” 2002, nr 43(1), s. 139–148.
- Ratajski Sł., wystąpienie podczas Forum Debaty Publicznej „Bogactwo kulturowe Polski – identyfikacja dziedzictwa niematerialnego”, Warszawa 2011.
- Santova M., *Construire un inventaire: L'exemple bulgare, Symposium Le patrimoine culturel immaterial de l'Europe: inventer son inventaire, Institut National du Patrimoine*, 30 novembre 2007, http://mediathequenumerique.inp.fr/index.php/actes_de_colloque/rencontres_du_patrimoine/le_patrimoine_culturel_immateriel_de_l_europe_inventer_son_inventaire [odczyt: 15.10.2015.].
- Santova M., *Chetvarti godishen seminar na eksperti po nematerialno kulturno nasledstvo v strani ot Yugoiztochna Evropa* [Fourth Regional Seminar of Experts of 55 Intangible Cultural Heritage of Countries of Southeastern Europe] (3–7 May 2010, Ramnicu Valcea, Romania), „Balgarski Folklor” 2010, nr 3–4, s. 189–191.
- Santova M., *Pravata na choveka i nematerialnoto kulturno nasledstvo* [The Rights of Man and the Intangible Cultural Heritage], „Balgarski Folklor” 2010, nr 3–4, s. 150–159.
- Santova M., *Zhivi choveshki sakrovishita – Bulgaria* [Living Human Treasures – Bulgaria], Sofia 2004.
- Smith L., *Uses of heritage*, London 2006.
- Wendland W., *Intangible Cultural Heritage and Intellectual property: Challenges and Future Prospects*, „Museum International” 2004, nr 56(1–2), s. 97–107.

Dokumenty

- United Nations, Universal Declaration of Human Rights, 10 December 1948. See <http://un.org/Overview/rights.html#a27> [odczyt: 10.12.2015].
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji, Dz.U. 1976 nr 32 poz. 190.

- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r., Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 20 października 2005 r., Dz.U. 2007 nr 215 poz. 1585.
- UNESCO/WIPO, Model Provisions for National Laws on the Protection of Expression of Folklore Against Illicit Exploitation and Other Prejudicial Action, 1982, published: UNESCO, Paris, 1985, <http://unesdoc.unesco.org/images/0006/000684/068457mb.pdf> [odczyt: 3.01.2016].
- Eight Annual Meeting of the South East European Experts Network on Intangible Cultural Heritage, Implementation of the Convention for the Safeguarding of ICH in Romania, Limassol Cyprus, 15–16 May 2014, UNESCO Venice Office, June 11 2014, <http://www.slideshare.net/UNESCOVENICE/romania-implementation-of-the-convention-for-the-safeguarding-of-intangible-cultural-heritage-in-romania> [odczyt: 7.12.2015].
- <http://www.treasuresbulgaria.com/main.php?act=html&file=analiz.html> [odczyt: 12.12.2015].
- <http://niematerialne.nid.pl/> [odczyt: 10.11.2015].
- <http://www.mct.government.bg/> [odczyt: 12.11.2015].
- <http://www.chitalishta.com/> [odczyt: 10.10.2015].
- <http://www.cnr-unesco.ro/en/index.php> [odczyt: 12.12.2015].